

ЗЕРНОВЕ ГОСПОДАРСТВО НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ XII – XIII ст.*

Ігор Возний (Чернівці)

В дослідженні економіки стародавньої Русі особливе місце належить широкому колу проблем, пов'язаних з історією землеробства. Археологічні дослідження підтверджують, що ведучою галуззю економіки давньоруського суспільства було сільське господарство.

Сучасний рівень вивчення сільського господарства вимагає аналізу регіональної специфіки хліборобства, дослідження впливу багатьох факторів на даний процес. Серед них науковці виділяють природничий (фізико-географічні умови, кліматичні зміни), соціально-економічний (типи населених пунктів), політичний та етнокультурний. Одним із важливих завдань поглибленого дослідження питань спеціалізації землеробства на регіональному рівні, є проведення широкомасштабних розкопок археологічних пам'яток в регіоні.

Об'єктивними передумовами розвитку зернового господарства є стан фізико-географічних характеристик району. Територія Північної Буковини в наш час належить до лісостепової зони, яка відзначається різноманітністю природних умов. Підвищені ділянки перемежуються з глибокими балками, ярами та долинами. В Пруто-Дністровському межиріччі найбільшу площу займають опідзолені чорноземи. Тут добрі умови для вирощування зернових, для ведення високопродуктивного сільськогосподарського виробництва, отриманню високих і стабільних урожаїв. В Пруто-Сіретському межиріччі поширені дерново-підзолисті поверхнево-оглеєні суглинки, які також характеризуються відносно високою природною родючістю. У передгірській зоні переважають бурі лісові та дерново-буроземні ґрунти, які сприяють веденню скотарства [34, с.83-87]. Порівняння величини вегетаційного періоду, суми активності температур і кількості опадів на території краю з вимогами зернових хлібів, які ставляться до ґрунту і клімату, показує, що зона сприятлива для вирощування сільськогосподарських культур і забезпечує вирощування одного урожаю в рік [60, с.75].

Значний вплив на вирощування тих, чи інших культур мали кліматичні зміни, які відбулися протягом X – XIV ст. Як доведено науковцями, за останні дев'ятсот років різких змін у кліматі не відбулося, і в наш час він залишається таким же, як був на початку нашої ери [17, с.36; 76, с.27]. Відомо, що з 800 по 1200 рр. в Центральній Європі випадали рясні дощі [16, с.282]. Особливо багатоводними були X – XIII ст. У цей час відзначався великою водністю Дніпро, що підтверджується великим списком багатоводних років, наведених у давньоруських літописах [80]. Від нього не відставав і Дністер. У 1129 р. в Подністров'ї пройшла велика злива “Бысть вода велика потопаи людей и жито, и хоромы снесе [7, стб.211]” У 1164 р. в Галицькій землі після злив вода вийшла з Дністра і затопила значну місцевість. Внаслідок цього подорожчали продукти і “бысть в них жатва дорога рамяно на ту зиму” [7, стб.211]. У результаті повені на ріці загинуло понад 300 чоловік: “Внезапу въ одинъ день и в нощь поиде вода изъ Днестра велика и потопаи человекъ бол 300 иже бяху пошли съ солью из Удеча” [3, стб.286; 7, стб.524].

* Prezentul studiu reflectă punctul de vedere al autorului cu privire la încadrările geografico-istorice și etnice, pe care redacția nu-l împărtășește.

Фаза зволоженості привела до зміни режиму рік і їх водності. А це в свою чергу вплинуло на місцезнаходження поселень. Для X – XI ст. характерний в основному прирічковий тип поселень [67, с.47-60], що властиво для всієї території розселення слов'ян [54, с.42-72; 63, с.91-95; 81, с.93-110]. Таке розташування може свідчити про те, що у господарському використанні слов'ян були алювіальні ґрунти та заплавні луки прирічкових долин [14, с.40; 44, с.98-99]. У XII – XIII ст. прирічковий тип відкритих поселень на теренах Давньоруської держави ще зберігається, однак спостерігається відхід населення на високі місця, розселення у басейнах малих річок, вихід на вододіли [44, с.102; 58, с.98-110; с.]. Це характерно і для Північної Буковини. Переважна більшість їх розташовувалася по краю другої надзаплавної тераси, біля приток і балок, що впадають у річки. Таке розміщення привело до заміни орного фонду. Замість родючих алювіальних ґрунтів виникла потреба розробляти важкі для оранки суглинки та чорноземи вододілів. Місця ці найзручніші для землеробства і скотарства, бо мають найродючі землі і багаті травами заливні луки [74, с.12-13].

Географічне середовище та його специфіка були важливою передумовою формування поселенської структури на території давньої Русі. Тут формуються різні за соціально-економічним значенням населені пункти. Як і на всій території Давньоруської держави, на Буковині відомі великі політико-адміністративні центри (літописний Василів, Кучелмин), малі міста (Ленківці на Пруті), феодальні замки та сторожові фортеці (Чорнівка, Дарабани, Молодія тощо), сільські поселення. Співвідношення різних функцій та ранговості поселення впливало на мікрорегіональну специфіку сільського господарства [15, с.83]. На сучасному рівні археологічного дослідження регіону наявні дані вказують, що для великих міст (Василів) характерне підсобне землеробство. Сільськогосподарський інвентар тут представлений знаряддями, які мають допоміжне значення: збирання урожаю, обробки його та заготівлі кормів, а господарські споруди – сховищами продовольчих запасів [68, с.138-154]. Аналогічна ситуація простежена науковцями у Києві, Чернігові, Переяславі [55, с.272]. На відміну від землеробства, на думку П.П.Толочка, тваринництво займало значне місце в міщан [72, с.47]. Тут зустрічають значну кількість кісток свійських тварин, знарядь заготівлі кормів – кіс і як додаткове свідчення цьому – розвиток косторізного ремесла. Для виготовлення кістяних знарядь сировиною, в основному, слугували кістки великої рогатої худоби.

Деякі інші характер мають малі міста, феодальні замки. Для цієї категорії поселень знахідки орних знарядь більш характерні. Прикладом може слугувати Чорнівська феодальна укріплена садиба [25, с.61-74]. Аналогічна ситуація простежена в містах та городищах Середнього Подніпров'я [23, с.95-104; 43, с.203-217; 72, с.81].

На сільських поселеннях Буковини, які досліджені значно гірше виявлені поодинокі знахідки сільськогосподарських знарядь [25, с.61-74; 49, с.112-127]. Фрагменти орних знарядь відомі з неукріплених поселень Чернігівщини та на поселеннях Середнього Подніпров'я [13, с.196-200; 19, с.22-23; 20, с.76-83].

Джерелом, яке досить яскраво висвітлює значне поширення і технічний рівень землеробства, є археологічні матеріали, що за своїм характером дають найбільш повне і об'єктивне уявлення про розвиток даного виробництва. Знайдені на поселеннях і городищах в багатьох житлах і господарських приміщеннях землеробські знаряддя, запаси зерна, жорна, кістки тварин свідчать про те, що населення Північної Буковини займалося землеробством і тваринництвом, які на теренах краю має давні традиції [67, с.101].

Велике значення для з'ясування стану землеробства мають знахідки зерен культурних рослин, виявлені при розкопках давньоруських пам'яток. Обвуглені зерна мають декілька деформовану поверхню, але все ж на основі морфологічних ознак вдається встановити належність більшості їх певному роду хлібних злаків або іншим групам культурних рослин. Вони дозволяють встановити склад оброблюваних культур і

простежити їх зміни. Галицько-Волинські землі завжди славились багатством зерна. Коли у 1279 р. голод охопив Русь, Польщу, Литву і сусідні країни, ятвяги послали посольство до Володимира Васильковича з проханням продати їм зерно, що й було зроблено. "Володимеръ же из Берестя посла къ нимъ жито в лодяхъ по Боугоу" [7, стб.879]. Данило Романович дав Михайлу "пшенице много и меду и говядь и овец доволь" [7, стб.521, 879]. Значить, навіть в період голоду у володимирського князя були значні запаси зерна.

На території Північної Буковини на багатьох пам'ятках відомі залишки зернівок культурних рослин [68, с.162], але палеоботанічному обстеженню були піддані лише зернівки Чорнівської феодальної садиби (таб.1) [25, с.63-64]. Тут виявлені залишки різноманітних сільськогосподарських рослин, палеоботанічний аналіз яких провела Г.О.Пашкевич у лабораторії природничих методів досліджень ІА АН України. Результати таких досліджень дають змогу реконструювати мікрорегіональний розподіл зернових культур і простежити основні тенденції розвитку зернового господарства. В той же час, як вказували Г.О.Пашкевич та С.О.Беляєва, встановити абсолютну перевагу тих чи інших рослин у посівах дуже важко, оскільки збереженість зернівок та насіння, наявність їх у колекціях обумовлена багатьма об'єктивними і суб'єктивними факторами [14, с.44].

Таблиця № 1 Видовий склад культурних рослин Чорнівського городища XII – XIII ст.(за І.П.Возним)

видовий склад		Кількість	%
Просо посівне	<i>Panicum miliaceum</i>	4141	49
Ячмінь півчастий	<i>Hordeum vulgare</i>	1120	13
Жито посівне	<i>Secale cereale</i>	998	11
Пшениця м'яка	<i>Triticum aestivum</i>	842	10
Овес посівний	<i>Avena sativa</i>	507	6
Горох посівний	<i>Pisum sativum</i>	440	5
Пшениця карликова	<i>Triticum compactum</i>	175	2
Пшениця м'яка перехідної форми	<i>Triticum S 1</i>	62	0,7
Сочевиця	<i>Lens culinaris</i>	52	0,6
Конопля посівна	<i>Cannabis sativa</i>	16	0,1
Льон прядильний	<i>Linum usitatissimum</i>	2	0,02
Пшениця двозернянка	<i>Triticum dicoccum</i>	1	0,01
РАЗОМ:		8356	100

Таблиця № 2. Видовий склад культурних рослин з поселень XII – XIII ст на території Північної Буковини

видовий склад		назва пам'ятки			
		Чорнівка	Василів	Матринівка	Ленківці
Просо посівне	<i>Panicum miliaceum</i>	*	-	*	*
Ячмінь півчастий	<i>Hordeum vulgare</i>	*	-	-	-
Жито посівне	<i>Secale cereale</i>	*	-	-	*
Пшениця м'яка	<i>Triticum aestivum</i>	*	-	*	-
Овес посівний	<i>Avena sativa</i>	*	-	-	-
Горох посівний	<i>Pisum sativum</i>	*	*	*	*
Пшениця карликова	<i>Triticum compactum</i>	*	-	-	-
Пшениця м'яка перехідної форми	<i>Triticum S 1</i>	*	-	-	-
Сочевиця	<i>Lens culinaris</i>	*	-	-	-
Конопля посівна	<i>Cannabis sativa</i>	*	-	-	-
Льон прядильний	<i>Linum usitatissimum</i>	*	-	-	-
Пшениця двозернянка	<i>Triticum dicoccum</i>	*	-	-	-

Як видно з таблиць № 1 - 2, тут були поширені просо, ячмінь, овес, пшениця, жито, горох, конопля, льон та інші культури. Більшість з них відносяться до голозерних. Відомо, що у VIII – XI ст. в ареалі розселення східних слов'ян вирощувалися плівчасті сорти зернових, в основному ярових. До них слід віднести пшеницю двозернянку (*Triticum dicoccum*). Сіяли її невимолоченими колосками неглибоко у ґрунт оброблений розпушувальними знаряддями. Тривале використання її зумовлене морозостійкістю, невибагливістю до ґрунтів, а також здатністю знищувати бур'яни, що було дуже важливим при перелоговій системі ведення господарства [14, с.45]. Зернівки плівчастих пшениць використовувалися в основному, для виготовлення крупи і давали невеликий вихід борошна. Крім того вони дуже трудомісткі, оскільки необхідно очищувати їх від плівок. Таким чином, плівчасті сорти зернових не могли використовуватися на постійних полях з чергуванням озимих та ярових посівів і були неперспективними для якісно нового розвитку хліборобства за умов феодального суспільства, що вимагали виробництва додаткового продукту. Шлях до цього лежав через освоєння голозерних сортів пшениці. Кліматичні умови XII – першої половини XIII ст., мова про які йшла вище, сприяли змінам у складі вирощуваних рослин. Замість плівчастих приходять голозерні сорти зернових. На східнослов'янських пам'ятках VIII – X ст. вони відомі ще у незначних кількостях. У культурних шарах XI – XIII ст. вони вже зустрічаються масово. Можливо саме в XII ст. відбувся перехід до вирощування головним чином голозерних пшениць [14, с.46]. Немаловажне значення для їх впровадження в господарстві мали біологічні властивості даного виду зернових: висока врожайність, пластичність до умов середовища, більший вихід борошна, високі хлібопекарські якості, швидше визрівання, менш трудомістка обробка урожаю, ярі та озимі посіви [61].

Серед голозерних злакових можна назвати карликову пшеницю (*Triticum compactum*). Вона відзначається великою витривалістю і завжди гарантує одержання урожаю [56, с.17-19]. Масовий перехід до вирощування цього виду відбувся в XII ст., що супроводжувалось переходом від знарядь, що розпушують ґрунт, до знарядь, які обертають скибу. Цей перехід дослідники вважають найважливішою подією в еволюції орних знарядь [14, с.46]. Карликова пшениця вирощувалася як ярою, так і озимю. На території Придністров'я вона відома віддавна. До цього ж виду можна віднести також пшеницю м'яку (*Triticum aestivum*) і пшеницю м'яку перехідної форми (*Triticum SI*). Таким чином прогресивні зміни у техніці та видовому складі пшениць забезпечили можливість освоєння нових земель, у тому числі і важких чорноземів.

Важливим показником еволюції парової системи землеробства є поява в асортименті зернових культур озимих сортів, особливо жита (*Secale cereale*) [35, с.333]. Найбільш ранні знахідки озимого жита і супутніх йому бур'янів на теренах східних слов'ян датуються IX ст [40, с.70-73; 47, с.93, 150]. Воно не раз згадується в давньоруських писемних джерелах [5, с.117; 6, стб.310] “Того же лета рожь не родился по всеи нашен земли и дорого бысть жито” [6, стб.451]. Найважливішими умовами поширення жита як основної зернової культури, були його цінні біологічні властивості: стійкі врожаї, невибагливість до ґрунтів; морозостійкість; короткий період вегетації. Велике значення мала властивість жита очищати ґрунт від бур'янів. Весною і восени жито сильно кущилося, швидко утворюючи щільний покрив, під яким бур'яни гинули. З впровадженням у сівозміну озимого жита стає більш різноманітним асортимент вирощуваних культурних рослин. В Пруто-Дністровському межиріччі як вказувала З.В.Янушевич, жито завжди було менш поширене за інші зернові культури [84, с.123].

Ячмінь (*Hordeum vulgare*) був також ходовою культурою на Буковині. Тут він відомий на пам'ятках VI – X ст. [67, с.105] Просо починає вирощуватися разом з пшеницею і ячменем. Про нього згадує ще візантійський історик Маврикій, а також

давньоруські літописи як про один з основних продуктів харчування. "А ячмени молоченого 6 половникъ..., в том ячмени прибытка 700 половникъ" [8, с.380].

Овес (*Avena sativa*), який призначався для годівлі коней, також був досить поширеною культурою. Дана культура згадується в правових документах в якості прибутків, що їх отримували вірник і городник. "А кони 4, конем на рот сути овес" [8, с.406, 434]. На Буковині він відомий серед матеріалів поселень культури карпатських курганів [18, с.52].

Разом з пшеницею і ячменем починають вирощувати слов'яни і просо (*Panicum miliaceum*). З проса виготовляли пшоно, яке було одним із основних продуктів в раціоні харчування давньоруського населення. В деякі роки ціни на пшоно були вищими ніж на пшеницю і жито. У Новгороді під час голоду 1228 р. пшоно купували по "7 гривень за кадь", жито і пшеницю по "5 гривень за кадь".

Крім зернових, на Чорнівському городищі, у саркофагах № 3 і 8 з літописного Василева знайдені бобові (горох (*Pisum sativum*), сочевиця (*Lens culinaris*)). У писемних джерелах всі бобові згадуються під назвою "сочиво". "А крестити на блюде разве сочива вся: горохъ, бобъ, сочевица". З Чорнівки походять також технічні (льон (*Linum usitatissimum*), конопля (*Cannabis sativa*)) культури. Вони вирощувалися для одержання волокна і олії. Про те, що льон культивувався на Галицько-Волинських землях, говориться в літописах. Володимиро-Волинський князь Мстислав зайнявши у 1289 р. область Берестя, обклав місцеве населення даниною: "...со ста по две лукне меду, а две овце, а по пятина - десять десятков льну" [3, с.449; 7, стб.613].

Найбільше на території феодальної садиби в Чорнівці виявлено зернівок проса, яке складало 49%, потім по низхідній ішли ячмінь - 13%, жито - 11%, пшениця м'яка - 10 %, овес - 6%, горох - 5%, пшениця карликова - 2%, конопля - 0,1%, льон - 0,02%, що відповідало видовому складу вирощуваних культур на всій території давньої Русі [25, с.64]. Проте в кількісному відношенні є певні мікрорегіональні відмінності. При порівняльному аналізі видно, що існує певна тенденція в зерновому господарстві від переваги пшениці до переваги жита на різних територіях Давньоруської держави. Якщо на західних пам'ятках України спостерігається рівновага жита і пшениці [15, с.83], у Поліссі. Білорусії та північно-західних районах давньої Русі серед злакових культур переважає жито [35, с.325; 40, с.69-96], у Новгороді і землі в'ятичів на першому місці стоїть ячмінь [53, с.24], в Середньому Подніпров'ї – пшениця [14, 44-45], то на деяких пам'ятках південного лісостепу і на теренах Північної Буковини зокрема переважає, як видно, просо [25, с.64; 57, с.94-96]. З останнім, можливо, пов'язаний скотарський напрямок господарювання, характерний для військової залоги феодальних центрів.

Питання про ту чи іншу форму посівів сільськогосподарських культур підводить нас до поняття системи землеробства, що є комплексом заходів, які проводять для відновлення природної родючості ґрунту, що порушується після кожного одноразового використання даної ділянки [79, с.220].

Відомо, що на території лісостепу в VIII – XI ст. населення поступово переходить від підсічно-переложної системи землеробства до постійного обробітку одних і тих же орних земель, з чередуванням ярих і озимих посівів і періодичним залишенням ділянки на рік під паром, тобто до парової системи обробітку ґрунту, яка в XII – XIII ст. стала основною у веденні господарства [42, с.112-113; 70, с.87-88]. Впровадження парової системи землеробства супроводжувалося формуванням у VIII-IX ст. двопілля [30, с.118; 48, с.138]. У трактаті "Про господарство Вальтера Хенлі" воно згадується і в XIII ст [1, с.192]. В цей час поруч з двопіллям починає використовуватися нова система - трипілля, яка поєднувалася з перелогом [36, с.194-210]. Парова система землеробства збільшила продуктивність землі в 10-15 раз [73, с.18]. Вона була одним з найважливіших факторів різкого піднесення виробничих сил і цілком відповідала потребам феодального

господарства. Запровадження більш інтенсивної системи орного землеробства дозволяло отримувати стабільний урожай з полів. Тепер одна і та ж ділянка землі могла прогодувати відносно велику кількість населення. Тому не дивно, що у XII – XIII ст. з'являється значна кількість нових поселень. Нова система землеробства вимагала наблизити орні поля до поселень, щоб уникнути далеких перевезень і зручності догляду за посівами, а також охорони останніх. Цим, можливо, й пояснюється той факт, що у XII – XIII ст. відбувається масове розосередження невеликих кутів-висіпків у 6 – 10 дворів на нові землі. Сім'ї, які відселилися освоювали нові ділянки, розчистивши їх, наприклад, від лісу мали обмежену кількість землі, що спонукала їх переходити до більш прогресивної системи землеробства. Саме відособлені патріархальні сім'ї, володіючи своєю власністю, більше за інших були зацікавлені у підвищенні продуктивності своєї праці. Впроваджуються індивідуальні форми господарювання. На Буковині досліджені найдавніші садиби малих сімей і датуються IX ст. [71, с.147-148, рис.24] Окремі садиби селян XII – першої половини XIII ст. досліджувались на поселеннях в урочищах Лелеківець і Пуста Чорнівка біля с.Чорнівка. Темні плями окремих господарств добре видні на свіжо зораному полі на поселеннях досліджуваного періоду. Такий характер сільських поселень властивий для всієї Русі [65, с.159]. Крім того нова система землеробства і нова техніка сприяли створенню додаткового продукту, що ставав предметом обміну на ремісничі вироби, а це в свою чергу сприяло розвитку ремесла і торгівлі.

При паровій системі землеробства ґрунт швидко втрачає грудкувату структуру, що є головною умовою його родючості. Відновити її можна тільки шляхом внесення достатньої кількості гною під хлібні рослини, щоб підтримувати урожайність полів на більш-менш певному рівні [35, с.334]. Тому така більш інтенсивна система використання полів була тісно пов'язана із скотарством. В писемних джерелах XII – XIII ст. даних про використання гною нажалі немає. Селяни знали про необхідність удобрення землі попелом для підвищення її урожайності. Крім того був відомий спосіб угноєння староорних земель як випас худоби на стерні. Характер невеликих сільських поселень в 6-10 дворів поближених до своїх полів виключав необхідність далеких перевезень гною на поля і спрощував випас худоби. В таких умовах внесення гною могло створити достатньо ефективну родючість ґрунту.

Впровадження нової системи землеробства вимагало більш удосконалених знарядь обробітку ґрунту. Рівень розвитку ремесла в цей час був достатнім, щоб забезпечити сільське господарство необхідним виробничим інвентарем. Землеробський побут населення краю характеризує колекція різноманітних знарядь праці і сільськогосподарського виробництва, зібрана в ході археологічних розвідок та розкопок, і яка зберігається у фондах обласного краєзнавчого музею та Буковинського центру археологічних досліджень. За функціональним призначенням і матеріалом виготовлення колекція предметів може бути розділена на декілька груп. За призначенням можна виділити знаряддя обробітку ґрунту, збору урожаю і обробки сільськогосподарської продукції (рис.1; фото 1).

Давньоруські писемні джерела подають досить фрагментарні свідчення про землеробські знаряддя. Вони зводяться до того, що з найдавніших часів на Русі були відомі два терміни, що позначають землеробське знаряддя: “рало” і “плуг” [7, стб.53, 69]. Очевидно, ці основні знаряддя названі як символи певних господарських комплексів, які зобов'язані були платити данину. Ніяких описів і подробиць, що розкривають ці терміни в ранніх джерелах немає. Тому немаловажне значення в цьому набувають археологічні джерела. Найбільш повну уяву про дані знаряддя дають їх знахідки.

Основним орним знаряддям у давньоруський час було рало, часто із залізним наральником, яке розпушувало ґрунт, але не перевертало землю. До нас часто доходять їх залізні частини. До них належать залізний (виготовлений з цільного шматка заліза),

вузьколезовий, асиметричний наральник (виявлений на Чорнівському городищі) (рис. 1, 7) [2, № 341; 24, с.21]. Його висота становить 13 см, ширина - 12 см, товщина - 0,8 см. Втулка наральника утворювалася за рахунок витягування і вигину металу. Всі операції по виготовленню металевих частин давньоруських орних знарядь не вимагали високої кваліфікації і могли виготовлятися сільськими ковалями [38, с.86-89]. За класифікацією Ю.А.Краснова, він відноситься до типу ІА-2 і широко датується VII-XII ст [43, с.98; 77, с.34]. Знаряддя такого типу були призначені для роботи в нахиленому положенні на важких ґрунтах. Такі наральники відомі як на Русі, так і в Західній Європі [27, с.190; 52 с.132; 86, рис.1,2; 87, рис.17,19]. Знахідка останнього свідчить про існування на території Північної Буковини орного землеробства з використанням упряжних знарядь, вперше згаданих у давньоруських писемних джерелах під 981 р. [5, с.312]

Більш досконалим знаряддям був плуг, який складався із ножа-чересла, який розрізав ґрунт, широкого наральника або лемеша, що підрізав його знизу. Спеціальна дошка перевертала підрізані пласти. Від плугів дійшли лемеші і чересла. Останнє виявлено в зрубі оборонної кліті Чорнівської феодальної садиби в руці одного із захисників городища [2, № 170; 24, с.21]. Довжина чересла - 46,5 см, ширина - 5,5 см. Черешок має прямокутну форму зі сторонами 3,5х 2,5 см, завдовжки 21 см. Лезо ножеподібне, звужується до вістря та трикутне в плані (рис. 1,8). Аналогічні чересла відомі у Воїні, Колодяжині, Вишгороді, на Райковецькому городищі, на поселенні біля с.Студениця і датуються XII ст. [28, с.60; 29, с.54; 32, с.119, рисм.11,8; 33, с.36, рис.7,2; 53, с.25] За класифікацією Ю.А.Краснова, час їхнього побутування обмежується XI – XIII ст. [43, с.112]

Знахідки на Буковині наральника і чересла не є випадковими. У лісостепових районах основним орним знаряддям був плуг. Застосування плуга прискорило процес обробітку ґрунту і одночасно поліпшило його якість. Воно дало змогу перейти від перехресної системи рихлення ґрунту ралом, яка вимагала вдвічі більшої затрати праці, до оранки в одному напрямку, що давало економію сил і часу. При оранці плугом ґрунт набуває такої структури, яка сприяє проникненню вологи, повітря, тепла, а також рівномірному розподілу і збереженню вологи в усьому корисному шарі ґрунту. За таких умов у ньому швидше відбуваються біохімічні процеси, верхні його шари збагачуються поживними речовинами за рахунок нижніх. Перевертання ґрунту під час оранки сприяло боротьбі з бур'янами, зробило можливим угноєння полів. Але за допомогою плуга не можна було виконати всі процеси обробітку ґрунту. На твердих ґрунтах, які оралися вперше або після тривалого відпочинку, він не міг добре розпушувати орний шар. Для цього як допоміжне знаряддя необхідне було вузьколезове рало, яким розпушували верхній шар ґрунту після оранки плугом. Тому на давньоруських поселеннях разом з череслами знаходять вузьколезові наральники. Таке використання відоме й на інших територіях, наприклад у булгар [64, с.97]. Одночасне використання рала й плуга згадується в давньоруських писемних джерелах. [5, с.54, 65] Можливо в якості тяги у плугах використовували коня. У своїх промовах записаних в літопису під 1103 і 1111 рр., Володимир Мономах згадує про смерда, який оре на одному коні [6, стб.227; 7, стб.252, 253, 264-265]. Згадка коня як тягової сили за часом не набагато пізніша початку поширення цієї тварини в тій же якості в Західній Європі [78, с.23-28]. Перехід плугів до кінної тяги пояснюється поширенням твердого хомута запозиченого зі Сходу [39, с.56].

В давній Русі було поширене городництво, про яке неодноразово згадувалося у літописах. "въ ограде копаху зелейного ради растения" [4, с.27]. Для обробітку землі під городні культури і для різних землерийних робіт важливу роль відігравали ручні знаряддя. На присадибних ділянках, які незручні для оранки, використовувались заступі. Вони складалися з дерев'яного корпусу у вигляді лопатки і залізного окуття - "рильця", яке одягалось на дерев'яну лопату. Такі окуття виявлені в житлово-господарському зрубі № 2

Чорнівської феодальної укріпленої садиби, на поселенні Пуста Чорнівка, у літописному Василеві [2, № 178; 25, с.63]. Це підковоподібна пластина, викувана з двох залізних смуг висотою 10 см, шириною 12 см і товщиною 3 см. Зовнішні округлі краї слугували вістрям, а внутрішні, увігнуті, мали паз, куди встромлювався дерев'яний корпус лопати. Такі окуття більш-менш значно охоплювали нижню і бокові сторони лопати (рис. 1, б). Аналогічні знахідки відомі серед археологічних матеріалів Ленківців на Пруті та інших територій [10, № 5469-II-301; 26, с.57; 85, р.331-344]. Робота дерев'яними лопатами із залізним окуттям зображена на Суздальських воротах та мініатюрі Радзивілівського літопису [62, табл. XXXIX].

Таким чином мешканці Буковини мали у своєму вжитку майже всі знаряддя, необхідні для обробітку ґрунту. Можливо у них ще були і дерев'яна борона, про яку згадує "Руська правда", граблі. Вони, як і на інших давньоруських землях, виготовлялися з дерева, тому їх простежити дуже важко [8, с.428; 9, с.74].

Особливо багаточисленні знахідки знарядь збору урожаю, який завершує увесь цикл землеробських робіт. Як і всюди на Русі, на Буковині збирання зернових хлібів на оточуючих полях проводилось серпами "...аки на ниве класы пожинаху" [6, стб.498]. Серп використовувався для збирання таких злаків, як пшениця і жито. Для збирання ячменю, гороху, вівса могли застосовувати і косу [31, с.149-150]. Вивченням форми і типів давньоруських серпів, як відомо, займалися А.В.Арциховський, В.П.Левашова, Ю.А.Краснов, дослідженням технології їх виготовлення – Б.А.Колчин, Г.А. Вознесенська [22; 38, с.91; 41, с.17; 46, с.70]. Під час розкопок та обстежень поселень і городищ на Буковині знайдено 4 цілих і 9 фрагментів серпів (рис. 1, 1-3) [25, с.63; 49, с.122-123]. Цілі екземпляри дають можливість ознайомитися з їхньою конструкцією [2, № 108, 132, 337, 378; 10, № 5467-II-299, 1819-II-175, 12214-II-675]. Вони мають цілком сучасну форму. Кривий широкий ніж на одному кінці завершується вістрям, а на другому переходить через коліно в держак, до якого прикріплювалася дерев'яна ручка. Їхні розміри коливаються по лінії АВ в межах 24-26 см, при ширині леза 4,5 см і товщині спинки 0,3 см. Держак, завдовжки 11 см мав у перетині прямокутну форму зі сторонами 0,5 x 0,7 см. За своїми параметрами серпи відносяться до південно-західного типу, який характеризується висотою вигину (СД), на половину меншою довжини леза. Характерна риса цих серпів - розширення клинка в середній частині його довжини. На внутрішній стороні лез серпів з Чорнівського городища, літописного Василева нанесені косі насічки [11, № 2742 арх. 7]. Датуються серпи XII - XIII ст. [51, с.74, 85]. Аналогічні знаряддя відомі в Єкімауцах, Княжій Горі тощо [50, с.181, табл. XXVII, 4; 75, с.67]. За технологією виробництва давньоруські серпи відносяться до числа виробів, які не могли виготовлятися некваліфікованими сільськими ковалями, і відносяться до якісних виробів ковалів.

Зжатиї хліб зв'язували у снопи, які потім складалися у копи. Після просушування снопи звозились на гумно, про яке згадують давньоруські писемні джерела. У 1146 р. під час міжусібної війни було знищено село Ігоря Ольговича де "и гумно его, в нем же бе стоговъ 9", "И наполнятся гумна ваши пшенице" [5, с.113; 7, стб.236]. Воно охоронялося законом "Аже зажгутъ гумно, то на поток, на грабежъ дом его" [8, с.438].

Обмолочене і обвіяне зерно зберігали головним чином у спеціально споруджених зернових ямах, які знаходилися всередині житла або біля нього. Їх стіни і дно вирізані в материку і не були обшиті деревом. Вони часто руйнувалися, але їх не ремонтували, а викопували нові, старі зруйновані ями використовували для скидання сміття (рис. 2). На поселеннях та городищах Північної Буковини біля жител вони відомі в Баламутівці, літописному Василеві, Чорнівці (фото 2) [25, с.58-59; 66, с.86-90; 68, с.155]. В основному вони циліндричної форми діаметрами 0,5 – 1,9 м., глибиною 0,5 – 2 м. У с.Бояни виявлені 2 ями дзвоноподібної форми діаметром 0,5 м, глибиною 0,6 м стіни яких розширюються до низу. У Ленківцях на Пруті у приміщенні житлово-господарського зрубу № 10 під

дерев'яними нарами досліджена господарська яма циліндричної форми діаметром 1,5 м, глибиною 2 м [49, с.122-123].

Виділяється група ям, глиняні стінки і дно яких були обмошені глиною і випалені. Відомі вони у Ленківцях на Пруті на південь від житла № 3, Баламутівці, Боянах [49, с.122-123; 68, с.155]. Це робилося для того, щоб запобігти проникненню вологи і гризунів всередину сховища. Господарські ями, які розміщувалися окремо від житлових споруд, мали легке накриття у вигляді куренів із сплетеного гілля обмощеного глиною. Їх залишками, очевидно, є шматки глиняної обмазки з відбитками сплетіння, які часто знаходять на площі біля ям та в них самих. Зернові ями, які були не зв'язаними з житловими комплексами і знаходилися на певній відстані від жител у період постійних воєн будучи замаскованими були надійним сховищем для продуктів. Ворог не завжди міг їх виявити під час набігу. У ямах, очевидно, землероби зберігали зерно до сіви. Аналогічні господарські споруди відомі на багатьох давньоруських археологічних пам'ятках [12, с.88; 21, с.49-60; 37, с.127-128; 45, с.66-67].

Мабуть, для зберігання запасів зерна мешканці краю використовували господарські споруди. Наприклад, під час досліджень Чорнівського городища в більшості оборонних клітей виявлені значні скупчення зерна, що знаходилось прямо на долівці, під стінами. Це може засвідчити існування дерев'яних засіків. Невеликі запаси зерна зберігали в берестяних кадібцях, фрагмент якого знайдений в кліті № 16 Чорнівського городища. кухонних горщиках і корчагах. Аналогічні знахідки відомі у Колодяжині [37, с.128; 82, с.96].

Розмелювання зерна проводилося, очевидно у домашніх умовах – знахідки кам'яних жорен досить часто зустрічаються у житлових і господарських спорудах на багатьох археологічних пам'ятках Буковини [25, с.65; 68, с.171]. В основному, вони зроблені з порід місцевого пісковика і черепашнику. Жорна з дрібнозернистого каменю розтирали серцевину і оболонку зерен, тому застосовувалися для розмолу жита, а для пшениці використовувались жорна з пористих порід [59, с.48]. Середні діаметри їх становлять 25-40 см. Із зовнішнього боку жорна грубо оброблені, а їхні робочі поверхні досить ретельно стесані. Розрізняють верхні і нижні камені. У перших з них робоча поверхня увігнута, а у нижніх – випукла. На жаль, не знайдено порхлиці і веретена, які з'єднували жорнові камені між собою, але немає сумніву щодо їхнього застосування. Так, на верхньому жорні, з боку робочої частини, є два пази для порхлиці. Аналогічні знахідки відомі майже на всіх давньоруських пам'ятках [14, с.44-45; 40, с.60, рис.14; 54, с.244; 83, с.96].

Рештки муки у вигляді білого попелу були простежені на Чорнівському городищі у 1982 р. М.А. Філіпчуком у куті оборонної кліті № 21 [69, с.3]. "Брашно" неодноразово згадується у давньоруських писемних джерелах. Князя Ізяслава Ярославовича частували "...оть брашень монастырскихъ хлебъ и сочиво" [4, с.39]. Залишки обгорілого хліба та борошна відомі на Райковецькому городищі [29, с.149].

Можливо, на Буковині було розвинуте садівництво. Галицько-Волинське князівство славилось своїми садами. Данило Галицький 1229 р. у дворі Судислава Бернатовича побачив "якоже вино, и овоца, и корма" [7, стб.506]. У заснованому місті Холм Данило "посади же садъ красень" [7, стб.559].

Таким чином, як видно із вищенаведеного, на території Північної Буковини в давньоруський період, сформувався передовий комплекс зернового господарства, який сягнув найвищого рівня хліборобства за доби феодалізму.

Археологічні матеріали, здобуті на поселеннях і городищах Північної Буковини не розходяться у висвітленні матеріальної культури із свідченнями писемних джерел. Вони не тільки підтверджують повідомлення останніх, а й збагачують історичну науку новими і повнішими даними про господарство і побут населення давньоруської держави.

Джерела та література: 1. Агрикультура в памятниках западного средневековья. Переводы и комментарии. – М.- Л., 1936; 2. БЦАД. Фонди; 3. Літопис Руський (за Іпатським списком).-К.,1989; 4. Патерик Києво-Печерського монастиря. – СПб. – 1911; 5. ПВЛ. – М.-Л., 1950.-Ч.1; 6. ПСРЛ. – М., 1962.- Т.1; 7. ПСРЛ.- М., 1962.- Т.2; 8. Правда Русская.- М.- Л., 1940.- Т.1; 9. Слово о полку Игореве.- М., 1946; 10. ЧКМ. Фонд II; 11. ЧМНАП. Фонд KB; 12. Аулих В.В. Сельское хозяйство // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды).-К., 1990; 13. Беляева С.А. Археологическое изучение древнерусских поселений Южной Руси // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.- К., 1988.- Т.2; 14. Беляева С.О., Пашкевич Г.О. Зернове господарство Серенього Подніпров'я Х-ХІV ст. // Археологія. – 1990. – №3; 15. Беляєва С.О. Про регіональну специфіку розвитку сільського господарства Середнього Подніпров'я в Х – ХІV ст. // Старожитності Південної Русі.-Чернігів, 1993; 16. Брукс К.К. Климаты прошлого.-М.,1952; 17. Бучинский М.Е. О климате прошлого Русской равнины.- Л., 1957; 18. Вакуленко Л.В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини 1 тисячоліття н.е.- К., 1977; 19. Веремейчик О.М. Розкопки сільських поселень Х – ХІІІ ст. в Поденесі в 1986 р. // Друга чернігівська обласна наук. Конф. з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.: Тез. допов.-Чернігів – Ніжин, 1988.- Вип.2; 20. Веремейчик Е.М. Охранные исследования поселения Х – ХІІІ вв. у с.Петруши // Проблемы археологии Южной Руси.- К., 1990; 21. Виногородська Л.І., Петрашенко В.О. Нові дослідження давньоруського поселення неподалік с.Григорівка на Дніпрі // Старожитності Південної Русі.-Чернігів, 1993; 22. Вознесенская Г.А. Кузнечное производство у восточных славян в третьей четверти I тысячелетия н.э. // Древняя Русь и славяне.-М., 1978; 23. Вознесенська Г.О. Технологія виробництва жниварських знарядь праці із стародавнього Ізяславля // Археологія.- 1989.- №. 3; 24. Возний І.П. Сільське господарство і промисли мешканців Чорнівської феодальної укріпленої садиби // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії.-Чернівці, 1996.- Вип.1; 25. Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба ХІІ – ХІІІ ст.-Чернівці: Рута, 1998; 26. Воронин Н.Н. Древнее Гродно // МИА.- 1954.- № 41. – Т.3; 27. Голубева Л.А. Весь и славяне на Белом озере.-М., 1973; 28. Гончаров В.К. Древній Колодяжін // Вісник АН УРСР.- 1950.- № 6; 29. Гончаров В.К. Райковецьке городище.-К., 1950; 30. Довженок В.Й. Давньоруські городища-замки // Археологія.- 1961. – Т.13; 31. Довженок В.Й. Землеробство древньої Русі.-К., 1961; 32. Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь.-К., 1966; 33. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья.-К., 1984; 34. Заставний Ф.Д. Географія України.-Львів, 1994; 35. Кирьянов А.В. История земледелия в Новгородской земле Х-ХV вв. // МИА. – 1959. – № 65; 36. Кирьянов А.В. Земледелие Киевской Руси IX-ХІvв. // Возникновение и развитие земледелия.- М., 1967; 37. Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в ІХ-ХІV ст. -К., 1990; 38. Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси // МИА. – 1953. – № 32; 39. Колчин Б.А. Новгородские древности. Деревянные изделия // САИ. – 1968. – Вип. VI; 40. Коробушкина Т.Н. Земледелие на территории Белоруссии в Х-ХІІІ вв. – Минск, 1979; 41. Краснов Ю.А. Из истории железных серпов в лесной полосе Европейской части СССР // КСИА. – 1966. – Вип. 107; 42. Краснов Ю.А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы // МИА. – 1971.- № 174; 43. Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы.-М., 1987; 44. Куза А.В. Неукрепленные поселения // Древняя Русь. Город, замок, село.- М., 1985; 45. Кучера М.П., Горишний П.А. Раскопки городища ХІІ – ХІІІ вв у с.Старая Ушица // Археологические памятники Среднего Поднепровья.- К., 1983; 46.Левашова В.П. Сельское хозяйство // Очерки по истории русской деревни Х-ХІІІ вв.-М., 1956. – Вип.32; 47. Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА. – 1958. – № 74; 48. Ляпушкин И.И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства // МИА. – 1968. – № 152; 49.

Малевская М.В., Раппопорт П.А., Тимошук Б.А. Раскопки на Ленковецком поселении в 1967г. // СА.- 1970.- № 4; **50.** Мезенцева Г.Г. Давньоруське місто Родень (Княжа Гора).-К., 1968; **51.** Минасян Р.С. Классификация серпов Восточной Европы железного века и раннего средневековья // Археологический сборник. - М., 1978. - Вып.19; **52.** Никитин И.И. Наральник из городища Городня на Волге // КСИИМК. - 1947.- Вып.14; **53.** Никольская Т.Н. Сельское хозяйство и промыслы в городах земли вятичей // КСИА. - 1975. - Вып.144; **54.** Никольская Т.Н. Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX-XIII вв.- М., 1981; **55.** Новое в археологии Киева.-К., 1981; **56.** Пачкова С.П. Господарство східних слов'ян на рубежі н.е.- К., 1974; **57.** Пашкевич Г.А. Находки культурных растений из раскопок летописного Юрьева // Древнерусский город. - К., 1984; **58.** Пашкевич Г.О. Зміни в системі зернового господарства Давньої Русі (час, причини та наслідки) // Старожитності Південної Русі.-Чернігів, 1993; **59.** Пономарев Н.А. История техники мукомольного и крупяного производства.- М., 1955; **60.** Почвенно-географическое районирование СССР.-М., 1962; **61.** Растениеводство.-М., 1971; **62.** Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI-XIV вв. // САИ ЕІ-44. - 1964; **63.** Ситий Ю.М. Поселения X – XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Заденесся // Старожитності Південної Русі.- Чернігів, 1993; **64.** Смирнов А.П. Очерки по истории древних болгар // Тр.ГИМ. - М., 1940. - Вып.ХІ; **65.** Тараканова С.А. Об археологическом изучении сельских феодальных поселений в пятинах Великого Новгорода // Тр.ГИМ. - 1940. - Вып.ХІ; **66.** Тимошук Б.А.Славянские поселения VIII – X вв. на территории Северной Буковины // КСИИМК. - 1954. – Вып.53; **67.** Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V – IX ст. – К., 1976; **68.** Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина.-К., 1982; **69.** Тимошук Б.А., Филипчук М.А. Отчет об исследовании городища XII-XIII вв. в с.Черновка Новоселицкого района Черновицкой области в 1982г. // НА ИА АН Украины, 1982/58; **70.** Тимошук Б.О. Восточнославянская община VI-X вв. – М., 1990; **71.** Тимошук Б.О. Восточные славяне: От общины к городам. – М., 1995; **72.** Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989; **73.** Третьяков П.Н. Подсечное земледелие в Восточной Европе // ИГАИМК. - 1932. - Т.ХІV. - Вып. 1; **74.** Успенская А.В., Фехнер М.В. Поселения Древней Руси // Тр. ГИМ. - 1956. - Вып. 32; **75.** Федоров Г.Б. Городище Екимавцы // КСИИМК. - 1953. - Вып.50; **76.** Хромов С.П. Колебания климата и современное потепление // Природа. - 1956. - № 1; **77.** Чернецов А.В. Классификация и хронология наконечников древнерусских пахотных орудий // КСИА. - 1976. - Вып. 146; **78.** Чернецов А.В. Сцена пахоты на миниатюре радзивилловской летописи // КСИА АН СССР.-1977. - Вып.150; **79.** Чернецов А.В., Куза А.В., Кирьянов Н.А. Земледелие и промыслы // Древняя Русь. Город, замок, село.- М., 1985; **80.** Швець Г.І. Водність Дніпра.- К., 1978; **81.** Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX–XIV вв. в междуречье низовий Десны и Дняпра // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. - К., 1988; **82.** Юра Р.О. До питання про соціальну належність мешканців давньоруського Колодяжина // Археологія.-1961.-Т.ХІІ; **83.** Юра Р.О. Древній Колодяжін // АП УРСР. - 1962. - Т.ХІІ; **84.** Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям.- Кишинев, 1976; **85.** Neamtu V. Originea si evolutia hirtetului in Moldova si Tara Romaneasca //АМ.-1972; **86.** Podolak J., Prispewok K. Studium oracich nostojow na Slovensku // Slovenska narodopis.-1956.-№1; **87.** Ubranzowa W. K wywoiu slovenskehe ornego naradil na sklade musealnich zbirk // Slovenska narodopis.-1960.-№1.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АП	- Археологічні пам'ятки
БЦАД	- Буковинський центр археологічних досліджень
ГИМ	- Государственный исторический музей
ИГАИМК	- Известия государственной академии истории материальной

	культуры
КСИА	- Краткие сообщения Института археологии
КСИМК	- Краткие сообщения Института истории материальной
культуры	
МИА	- Материалы и исследования по археологии
НА ИА АН УКРАИНЫ	- Научный архив Института археологии Академии наук
Украины	
ПВЛ	- Повесть временных лет
ПСРЛ	- Полное собрание русских летописей
СА	- Советская археология
САИ	- Свод археологических источников
ЧКМ	- Чернівецький краєзнавчий музей
ЧМНАП	- Чернівецький музей народної архітектури та побуту

Рис.1. Типи сільськогосподарських знарядь XII – XIII ст. з поселень та городищ Північної Буковини

Рис. 2. Типи господарських та зернових ям з поселень та городищ Північної Буковини

Фото 1. Сільськогосподарські знаряддя праці

Фото 2. Господарська яма з поселення Пуста Чорнівка

ІГОР ВОЗНИЙ (ЧЕРНІВЦІ)**ЗЕРНОВЕ ГОСПОДАРСТВО НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ XII – XIII****ст.**

В дослідженні економіки стародавньої Русі особливе місце належить широкому колу проблем, пов'язаних з історією землеробства. Археологічні дослідження підтверджують, що ведучою галуззю економіки давньоруського суспільства було сільське господарство.

Сучасний рівень вивчення сільського господарства вимагає аналізу регіональної специфіки хліборобства, дослідження впливу багатьох факторів на даний процес чому і присвячена дана стаття. В ній показано як географічне середовище та його специфіка були важливою передумовою формування поселенської структури на території Буковини зокрема і давньої Русі в цілому.

Велике значення для з'ясування стану землеробства мають знахідки зерен культурних рослин, виявлені при розкопках давньоруських пам'яток Буковини. Тут подається характеристика видового складу вирощуваних культур. Розглядається еволюція систем землеробства в краї а також розвиток сільськогосподарських знарядь праці.

Автор статті приходить до висновку, що на території Північної Буковини в давньоруський період, сформувався передовий комплекс зернового господарства, який сягнув найвищого рівня хліборобства за доби феодалізму.

Rezumat